

HÂRİCÎ/İBÂDÎLERİN HİLÂFET VE HAKEM SÖYLEMLERİYLE İMTİHANI VE HÂRİCÎ PARADİGMANIN İFLASI

Yavuz Selim GÖL*
Ali YILMAZ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Aralık 2023, **Kabul Tarihi:** 21 Şubat 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2024, **Atıf:** Göl, Yavuz Selim. Yılmaz, Ali. "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihani ve Hâricî Paradigmanın İflası". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024): 279-304.

DOI: 10.33415/daad.1398699

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 December 2023, **Accepted:** 21 February 2024, **Published:** 31 March 2024, **Cite as:** Göl, Yavuz Selim. Yılmaz, Ali. "Khârijite/Ibâdî Trial By The Caliphate and Referee Disclaimer and The Collapse Of The Kharijites' Paradigm". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/1 (March 2024): 279-304.

DOI: 10.33415/daad.1398699

Öz

Sıffin Savaşı Hz. Ali lehine sona erecekken tarihte Hâricîler olarak bilinen ve çoğu Temîm Kabilesi'nden olan bir grup, Muâviye taraftarlarının hakem önerisine itiraz etmiş ve her iki tarafı da tekfir ederek onlardan ayrılmışlardır. Bu ayrışmanın devamında Hâricîler, halifelüğün Kureyşliliği ve seçimi ile ilgili farklı bir yak-

* Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, yavuzselimgol@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-4482>, Yazar katkı oranı: %50 / Responsible Author, Assist. Prof., Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, yavuzselimgol@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-4482>, Author contribution: %50.

** Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, alibedir28@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8574-4580>, Yazar katkı oranı: %50 / Assoc. Prof., Giresun University, Faculty of Islamic Sciences, alibedir28@hotmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-8574-4580>, Author contribution: %50.

laşım ortaya koymuşlardır. Birçok baskı ve mağlubiyetler yaşamalarına rağmen Abbâsî Devleti'nin hâkim olamadığı Kuzey Afrika'da 160/777 yılında Rüstemî Devleti diye bilinen bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Müslüman coğrafyada uygulanan halifelüğün Kureyşliliği ve verasetle intikaline karşı çıkmalarına rağmen İbâdî/Rüstemî Devleti'nin ilk imâmı Abdurrahman b. Rüstem'den, devletin Fâtımîler tarafından yıkılmasına kadar görev yapan tüm imâmlarının -Kureyş'in dışından olsalar bile- aynı aileden olmaları ve imâmetin babadan oğula geçmesi, onların iddialarının arkasında duramadıklarını göstermektedir. Aynı şekilde içerisinde bulunulan şartlar kendilerini mecbur bıraktığından ayrılışlarının temel sebebi olan hakem olayında ve imâmet konusunda oluşturdukları paradigmalardan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Bu çalışmada Hâricîliğin üzerine bina edildiği tahkim ve hilâfet/imâmet konusunda oluşturdukları paradigmanın 2/8. asırdaki iflası üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Hâricîliğin ayrışan kolları arasında bazı nüanslar olsa bile değerlendirmeyi daha genel anlamda Hâricîlik üzerine oturtacağımızı da belirtmek isteriz. Çalışmamızda kısaca Hâricîliğin doğuşu ayrılıklarına temel teşkil eden unsurları ve İbâdî Rüstemî Devleti özelinde söylemlerinden rücu etmeleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Halifenin Kureyşliliği, Tahkim, İmâmet, Abdurrahman b. Rüstem.

Khârijite/Ibâdî Trial By The Caliphate and Referee Disclaimer and The Collapse Of The Kharijites' Paradigm

280 | db

Extended Abstract

The discontent started with the objections made to the people brought to the high-level state levels during the time of 'Uthmân b. 'Affân third of the caliphs who came to power after the death of the Prophet Muhammad ended with his murder and 'Alî b. Abî Tâlib was elected as the caliph. Under the leadership of 'Ā'isha, some objections from the Qurayshis arose against 'Alî b. Abî Tâlib and the war resulted in the killing of many Muslims. Later, Mu'âviye, one of the sons of Umayya, apparently sued for the blood of his uncle, 'Uthmân b. 'Affân rebelled against the legitimate caliph with the title of governor of Damascus. The armies of the two sides faced each other in the Battle of Şiffin. When the war was about to end in the favor of 'Alî b. Abî Tâlib, the proposal of the Mu'âviye supporters to dissolve the caliph by two arbitrators determined, 'Alî b. Abî Tâlib and his supporters had to accept, albeit reluctantly. At this time, a group of people from the Tamîm Tribe opposed the proposal for the appointment of the caliph by two arbitrators, which they did not object to from the beginning, with the motto of "la verdict illa lillah" and left the army. They chose Shabes b. Rib'î et-Tamîmî as their military leader and retreated to Ḥarûrâ'. This group, called Khârijites, later pledged allegiance to 'Abdullâh b. al-Râsibî, also from the Tamîm Tribe, as an imâm. Even though they had some attempts against the state during the time of 'Alî b. Abî Tâlib and the Umayyads were not successful. The Khârijites, who could not get the desired result in the Arabian peninsula during the Umayyad / Abbasid periods by settling in places far from the center, developed a new discourse about the caliphate, which was the reason for separation and expressed that the caliph could be someone outside of the Quraysh, provided that he had the qualifications and merits gained the appreciation of the public. During the time of Umayyad governors Ziyâd b. Abîhi and his son

‘Ubeydu’llah b. Ziyād were followed closely and suppressed. After these failures against the legitimate state, they retreated into themselves. They intensified their work in the extreme regions by turning to their internal training to keep their supporters fit. In this context, they have undergone some divisions among themselves. İbâdîs, one of the Khārījite groups, successfully completed their work in North Africa in 166/777 and established an independent state under the leadership of ‘Abd al-Raḥmān b. Rustam is of Persian origin. In addition to the marriage of ‘Abd al-Raḥmān b. Rustam to a Berber woman, they were supported by the Berbers, the indigenous people of North Africa, because of their more democratic approach to developing a discourse other than the Quraysh, which was the most popular caliphate/imām of the Khārījites. The Berbers saw no harm in paying allegiance to ‘Abd al-Raḥmān b. Rustam due to his competence and merit, Rustam is the first imām of the state. Even though ‘Umar’s shūrā method was applied in the election of the second imām after his death, the fact that his son ‘Abd al-Wahhāb b. ‘Abd al-Raḥmān was given the right to be elected, which also caused the imamate discussions to begin, particularly Yazid b. Fendin al-İfreni is a member of the council. This debate found supporters in the society and, brought the division among the İbâdîs and led to the start of a movement called Nukkārī within the sect. Worse still, the Basra Khārījites supported the İbâdîs by ignoring the theoretical argument that the imamate should be maintained with the acceptance of the overwhelming majority of the society. ‘Abd al-Wahhāb b. ‘Abd al-Raḥmān, who remained in power for forty years, gave his son some high-level duties and bequeathed his son Aflaḥ to the imamate while he was alive, and started the succession method in the administration applied in the Middle Ages among the İbâdîs. There were objections at the state levels to appointing the imām by inheritance procedure, and a group of people started an uprising by swearing allegiance to the imamate of Khalaf b. Sehm, and as a result, another sect, the Khalafiyya, was born. When Aflaḥ passed away, he went a little further in the inheritance procedure and bequeathed one of his sons, Abū al-Yaḳẓān, and then his other son, Abū Bakr, to the imamate, which caused the objection of ‘Abd al-‘Aziz b. Evzī, one of the leaders of the society. Thus, they did not see any harm in bringing one of the opinion leaders of the society, other than the Rustamid family, closer to the administration. When the unrest in the society increased due to Abū Bakr’s wrong practices, this time the incumbent imām was dismissed and his other son Abū el-Yaḳẓān took his place. Although he did not have any deficiencies in his administration, the method of being chosen as imām has been criticized. After Abū al-Yaḳẓān’s death, his son Abū Ḥātim became the imām, and his uncle Ya’qūb b. Aflaḥ declared his imamate; this time, the Rustamid family started power conflicts among themselves. After Abū Ḥātim, who was sacrificed to political murder by his nephews over time, disputes diversified. As a result, in their 130 years of state experience, they turned back from the idea that they were assertive about imamate before and collapsed in practice on the issue of imamate, which they defended in theory.

They could not stand behind the arbitration incident, which caused the Khārījites to leave mainstream Islam for the first time, and took a step back in the same way on the issue on which they based their separation paradigm. During the imamate of Abū Ḥātim, a group of Berbers asked Abū Ya’qūb al-Mezzātī, one of the notables of the Mezzātī Tribe, for help as a mediator to end the events to get out of the chaotic environment in the struggles of his uncle Ya’qūb b. Aflaḥ, who did not pay allegiance to him and declared his imamate with the people he took with him. He accepted Mankūd and Ibn Ebī İyād, suggested by Abū Ḥātim, and ‘Abdullāh al-Lamṭī, suggested by Ya’qūb b. Aflaḥ’s supporters, as the referee

and told him to propose solutions to the problems. The arbitrators did their part and reached a conclusion that both sides agreed. Khārijites, who broke up in the Battle of Şiffin using the appointment of an arbitrator as an excuse and ignited the fire of the first sectarian division, accepted the solution foreseen by the arbitrators for the environment they fell into to be peaceful, and their paradigms, in which they established their claims in the matter of arbitration, as in the case of imamate collapsed.

Keywords: History of Islam, Caliph's Qurayshism, taḥkīm, Imamate, 'Abd al-Raḥmān b. Rustam.

Giriş

Ashâb, Hz. Muhammed (sas) hayattayken, farklı konularda akıllarına takılanları kendisine sorarak aldığı cevaplarla ikna olmuştu. İslam'ın geniş bir coğrafyaya yayılması, değişik kültür ve ırklardan insanların Müslüman olmaları ise yeni sorunlar ortaya çıkarmıştı. Hz. Muhammed'in vefatından sonra İslâm toplumunu ilgilendiren en önemli hususlardan birisi olan yönetici seçimi konusunda Müslümanlar arasında ilk ayrışmalar yaşanmaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in yönetim yetkilerini üstlenen ve halife olarak adlandırılan ilk idarecinin seçiminde mevcut konjonktür göz önünde bulundurulmuş; bu konjonktürün bir gereği olarak halifenin Kureyş'ten olma düşüncesi merkeze alınarak sorun çözülmüştür. Esasında bu süreçte yaşanan tartışmalar dini olmaktan öte örfî bir anlayışı da göstermektedir.

İlk iki halife döneminde pek fazla yaşanmayan ancak özellikle Hz. Osman devrinde ortaya çıkan ve Hz. Ali döneminde yönetimle ilgili başlayan itirazlar Kureyş kabilesinin kolları arasından bir tercih üzerinde yoğunlaşmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminde de Kureyşlilik geleneği devam etmiştir. Kur'an ve Sünnet'te belli bir kavme ya da millete ait yüceltici bir hüküm bulunmayıp, bizzat Hz. Muhammed'in Veda Haccı'nda kavimler arasındaki üstünlüğü reddetmesine rağmen Kureyşliler Arap toplumu nezdindeki üstünlüklerinden taviz vermek istememişlerdir. Peygamber kızı olmanın bile ayrıcalığı olamayacağını açıkça beyan eden Hz. Muhammed'den hemen sonra Müslümanlar bu konuda, biraz da ileri giderek, olayı bir kavmi takdis etme derecesine vardırmışlardır. Ashâb, bir kavmi merkeze taşıyarak, her ne kadar kötü bir niyet taşımasa da, gayri İslami bir düşüncenin gelenek haline gelmesi sağlamıştır. Bu durum İslâm toplumunda yer alan farklı kabilelerde, idareye ortak olamamanın verdiği hırs sebebiyle Ku-

reys'e karşı bir nefretin doğmasına sebep olmuştur. Kureys, Hulefâ-yi Râşidîn'in toplumdaki karizması sebebiyle onların zamanında çok fazla tartışma konusu olmasa da Emevîlerle birlikte diğer kabilelerin hedefi olmaya başlamıştır. Kureyşlilik merkezli bu yaklaşıma karşı bazı itirazların dile getirilmesine yol açmıştır. İktidarda olan Kureyşlileri tenkit etmek diğer kabileler tarafından çok mümkün olmasa da içeriden birisi olarak ilk tenkidi Kureys'in mesâlibleri konusunda Ebû Tâlib'in oğlu Hz. Ali'nin büyük kardeşi Akîl b. Ebû Tâlib yapmıştır.¹

Emevîler dönemine gelindiğinde yöneticiler tarafından yapılan yanlışlar ashâb tarafından eleştirilse de halifenin Kureys'ten olmasıyla ilgili ciddi bir itiraz olmamıştır. Hatta halifelik kavramına yüklenen yeni anlam konusunda da herhangi bir itiraz ol(a)mamıştır. Muâviye Kureyşlilik anlayışı üzerine dini bir anlam da katarak işi daha da eleştirilmez hale getirmiştir. Zira Muâviye'nin kendisi için Halifetullah kavramını kullanmaya başlaması, çağındaki yöneticilerin Allah adına yeryüzünde bulunma anlayışını kendine göre yorumlamasından başka bir şey değildi. Bu anlayışa karşı çıkanlar bile Şîa örneğinde olduğu gibi meseleyi inanç esaslarına kadar götürmüşlerdir. Emevîler döneminde muhalefet, kendilerinden sonra yönetim işlerinin düzeleceğine dair inançları sebebiyle kendi içlerine dönük ilmî, siyasi çalışmalar ve ileriye dönük stratejilerle meşgul olmuştur. Emevîlerin uyguladıkları yanlış politikalar, toplumdaki farklı anlayış sahiplerini Abbâsî ihtilali etrafında birleştirmişti. Toplumun çoğunluğunu oluşturan ve aşağılama niyetiyle kendilerine Emevîler zamanında mevâlî denilen grup, Araplara karşı bir şuûbiyye/kavmiyetçilik hareketini başlatmışlardır. Ancak Abbâsîler iktidara geldikten sonra, bu konuda, yönetim anlayışı ile ilgili herhangi bir değişim yaşanmamıştır.² Bundan dolayı Emevîler döneminde başlayan tartışmalar Abbâsîler döneminde form değiştirerek devam etmiştir. Abbâsî hilâfeti ile birlikte umduklarını bulamayan gruplar, içlerinde besledikleri cihad ruhunun teşviki ile ülkenin uç bölgelerine göç ederek daha bağımsız çalışmalar yapmaya başlamışlar ve bu çalışmaları devletleşmeye kadar gitmiştir. Bunun en iyi

¹ Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilber, *el-İstîâb fi marifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicavî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 3/1079; Ebû'l-Hasan Ali b. Abdülvahîd eş-Şeybânî İzzüddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğabe fi marifeti's-sahabe*, thk. Ali Muhammed Maûd - Adil Ahmet Abdü'l-Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/61.

² Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001), 447.

örneği, Kuzey Afrika'da daha önce yaptıkları çalışmalarında başarılı olamaları dahi 166/777 senesinde Hâricîlerin bağımsız bir hüviyetle kurduğu Rüstemî Devleti'dir.

Hâricîlerin hilâfet/imâmet konusundaki teorik söylemleri İslâm toplumunun önemli bir kısmının beğenisini toplamakla birlikte devlet yönetme tecrübelerinde söylemlerinin iflası ile sonuçlanmıştır. Kuzey Afrika'da iktidara gelen Hâricî/İbâdî grup, muhalefette iken eleştirilerinin ilk sıralarına koydukları halifelik/imâmet ve onun seçimi ile ilgili konularda insanlara vadettiklerini maalesef gerçekleştirememişlerdir. Ayrıca Sıffîn Savaşı'nda beraber mücadele ettikleri Hz. Ali'nin ordusundan ayrılıklarına merkez yaptıkları diğer konu olan tahkim olayının bir benzerini de iktidarda deneyerek teoride savundukları birçok iddianın iktidarın şehveti ile pek de mümkün olmadığını göstermişlerdir. Bu sapmaları neticesinde bir öz değerlendirmeye de başvurma ihtiyacı hissetmeyen ulema, mevcut durumu görmezden gelerek eserlerinde ya bu konuya hiç girmemiş ya da bu çözümün doğruya en yakın çözüm olduğunu savunmuşlardır.³

284 | db

Hâricîliğin Doğuşu ve Ana Akım İslam'dan Ayrılma Sebepleri

Hâricî, “çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki Arapça h-r-c kökünden sıfat olarak kullanılan bir kavramdır. Bu kavramı muhalifler “İnsanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” diye isimlendirirken kendisini Havâric sayanlara göre ise “Kafirler arasından çıkarak Allah'a ve peygamberine hicret edenler, kafirlerle her türlü bağı koparanlar” anlamında kullanmışlardır. Hâricîlerin ortaya çıkışı ile ilgili muhalif veya müttefiklerin birleştikleri en önemli sebep Sıffîn Savaşı'nda Muâviye ve Hz. Ali taraflarının hakem meselesine rıza göstermesidir. Muâviye ile Hz. Ali arasında meydana gelen Sıffîn Savaşı'nda üstünlük Hz. Ali'nin lehineyken Arap dâhilerinden biri sayılan Amr b. el-Âs'ın Iraklıları (Hz. Ali taraftarlarını) Kur'an'ın hakemliğine davet ederek ortaya attığı teklif her ne kadar içselleştirilemese de ordusundan yer alanların ısrarı sonucunda Hz. Ali hakem tayinini (tahkimi) kabul etmek zorunda

³ Nâmî Amr Halîfe, *Dirâsât anî'l-İbâdîyye* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 80; İdris Saleh Hareir, “The Rustumid State 144-296/762-909” (Doktora tezi, Utah, University of Utah, 1976), 98-99.

kalmıştır. Bu kabul, üçüncü bir grubun ortaya çıkmasına ve diğer iki tarafın sapkınlıkla itham edilmesine sebep olmuştur.⁴

Görünürde sebep bu olsa bile ayrılıklarının sebebi sadece tahkim meselesinde değil; içtimai, iktisadi ve siyasi alanda gerçekleşen değişimlere uyum sağlamada güçlük çeken Temîm kabilesi başta olmak üzere bedevî zihniyetin zihni savrulmuşluğunda aramak gerekir. Hâricîler, tayin edilen iki hakemin anlaşmayı imzalaması üzerine Şebes b. Rib'î et-Temîmî'nin askeri önderliğinde Harûrâ'ya yerleşmişlerdir. Bu hareketin fikrî temellerinin ne kadar eskiye dayandığını göstermesi bakımından öne çıkan isimlerden birisi de Hurkûs b. Züheyr'dir. Hâricî hareketin ileri gelenlerinden olup Huneyn Savaşı sonrası ganimet paylaşımı hakkında Hz. Peygamber'e itiraz eden kişi olan Hurkûs b. Züheyr, Nehrevan Savaşı'nda (38/658) öldürülen ilk Hâricî önderlerinden birisidir.⁵

Hâricîlerin askeri liderleri olarak seçilen Temîmoğulları, Hîre, Basra, Bahreyn ve Kûfe'de yaşayan Adnânî Araplarından olup daha çok hayvancılıkla geçinen, ayrıca kendi topraklarına yakın Muşakar'da kurulan panayırda aktif görev alan kimselerdi. Sâsânî Devleti ve ona tâbi olan Hîrelilerle iyi ilişkiler kurmuşlardı. Hz. Ali'nin karşısında sadece Nehrevan'da bozguna uğramamışlar, Ebû Meryem es-Sa'dî'nin başkanlığında üç-beş Arap unsur dışındaki 400 kişilik mevâlî grubu da aynı akıbete maruz kalmışlardı. Onlar da Hz. Ali'den bu yenilginin intikamını, Abdurrahman b. Mülcem tarafından katledilmesiyle almışlardı.⁶ Nehrevan Savaşı'nın üzerinden henüz bir yıl geçmeden Hâricîlerin toplumda Kureyşli olmayan Araplar ve mevâlî tarafından hüsnü kabul görmelerinin altında yatan sebeplerden birisi halifeliğin Kureyş'ten olma şartını göz ardı eden düşüncelerinden kaynaklanmaktaydı.

Hilâfet konusunda düşüncelerini mevcut düşünceden farklı bir yere konumlandıran Hâricîler, Hz. Ali döneminde istedikleri muhalefet ortamını bulamadılar. Çünkü Hz. Ali etkin bir şekilde onların üzerine giderek isyan girişimlerini sonuçsuz bırakmıştı. Aynı şekilde Hâricîler, Emevîler döneminde de istediği ortamı bulamamışlardır. Özellikle Kûfe'de Mugîre b. Şu'be tarafından ayaklanmaları bastırıldı.

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 3/108.

⁵ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak* (Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1977), 54-60.

⁶ Taberî, *Târîh*, 3/174.

larak birçok mensubu öldürülmüştü. Basra valiliğini Kûfe ile birlikte yürütmeye başlayan Ziyâd b. Ebîh ve onun ölümünden sonra Basra valiliğine getirilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd Hâricîlere karşı aynı sert tutumu devam ettirmiştir. Onlar ise aldıkları yenilgilere rağmen düşüncelerinden ve mücadelelerinden liderleri Mi'sar b. Fedekî et-Temîmî ve Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyne'nin tevkif edilmesine rağmen vazgeçmemişlerdir. Hâricîler, Yezîd b. Muâviye döneminde ona karşı başkaldıran Abdullah b. Zübeyr'in safında Şamlılara karşı savaşmışlardır. Abdullah b. Zübeyr ile birlikte hareket etmelerinin en önemli gerekçesi ise hilâfetin verâset yoluyla intikaline karşı olmalarıdır. Yezîd'in ölümünden sonra işbaşına gelen halifenin kanaatini bilmediklerinden kararlarını tekrar gözden geçirmişler ve halifenin özellikle Zübeyr b. Avvâm ve Talhâ b. Ubeydullah hakkındaki görüşlerini beğenmediklerinden önde gelen isimlerden Nâfi b. Ezrak, Abdullah b. Saffâr, Abdullah b. İbâd Basra'ya, Hâricîler ise Yemâme, Yemen ve Tâife gitmişlerdir.⁷

286 | db

Hâricîlerin ağırlıklı olarak Basra'ya dönmelerinin altında yatan sebebin orada baskının azalmasıyla Basra'ya hâkim olma fikri mi yoksa bir süre birlikte mücadele ettikleri Abdullah b. Zübeyr'le yollarının ayrılmasından sonra ortaya çıkan bir çaresizliğin sonucu mu olduğu bilinmemektedir. Hâricîler, Abdullah b. Zübeyr'in valisini Basra'ya sokmak istememeleri üzerine aralarında meydana gelen savaşta ilk yenilgilerini almıştır. Hâricî lider Nâfi b. Ezrâk, savaş sonrası teslim olmayarak yanlarındaki büyük bir toplulukla Ehvâz'a doğru gitmiştir.⁸ Ehvâz'da ise Emevî valisi Haccâc b. Yusuf'un sert tutumu ile karşılaşan İbn Ezrâk, arkadaşlarının çoğu ile birlikte Haccâc tarafından öldürülmüştür. Başlangıçta İbn Ezrâk etrafında toplanan Hâricî topluluğu "Hüküm ancak Allah'ındır!" mottosuyla devlet siyasetinin mutlaka Kur'an'a dayandırılması gerekliliği anlayışının dışına çıkanlara karşı ayaklanmada, kaade (oturanlar) ve Allah için onlara karşı huruç etmeyenlerin kâfir olduğu fikrini benimsemişlerdir.⁹

⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 6/40.

⁸ Taberî, *Târîh*, 1/117.

⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2001), 1/121-136.

Bu süreçte Hâricîlerin içerisinde şahin görüşlüler olarak nitelendirilebilecek sert tutumlu kimselerin yanında daha mutedil bir tavırla fiili isyan başlatmayıp eğitimine önem veren Abdullah b. İbâd ile Abdullah b. Saffâr Basra'da kalmıştır. Bu grup devletin şekli ile ilgili görüşleri saklı kalmak şartıyla “Daru't-takiyye” kavramını geliştirerek sempatanlarını hem itidale hem de bir devlet kurmak suretiyle nihai bir sonuç elde etmeye çalışmışlardır. Ancak Hâricîler, Rüstemîler ve Sufri Midrârîler dışında devlet kurma noktasında bir varlık gösterememişlerdir. Zaman içerisinde de Hâricîler İslâm toplumu içerisinde eriyip gitmiştir. Günümüzde varlığını sürdüren tek Hâricî fırka olan İbâdîler, Basra, Yemen, Hadramut, Uman, Kuzey Afrika ve Mağrib bölgelerine yayılmış durumdadır.¹⁰

Mekke'nin fethini müteakip gerçekleşen Huneyn Savaşı'ndan sonra İslam ordusunda Hz. Muhammed'in ganimet taksimine karşı çıkan Abdullah b. Zü'l-Huveysıra'nın aralarında olduğu bazı kişiler de asi bir karaktere sahip olan Temîm kabilesine mensuptur.¹¹ Hz. Peygamber'in ganimet paylaşımına karşı çıkan ve Medine'ye gelen Temîmlilerden bir grubun kaba bir tavırla Hz. Peygamber'e seslenmelerini konu edinen Hucurât suresinin bazı ayetlerine muhatap olanlar da Hz. Ebû Bekir döneminde Ridde olaylarında isimlerinden çokça bahsedilenler de Temîmlilerden başkası değildir. Hâricîlerin Ezârîka kolu reislerinden Katarî b. Fücâe ve Sâlih b. Müserrih,¹² İbâdî reislerinden Abdullah b. İbâd,¹³ Sufri reislerinden Abdullah b. Saffâr, Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye gibi Hâricîliğin değişik kollarının kurucusu veya karar vericilerinden çoğu Temîm kabilesine mensuptur.¹⁴

Hâricîlerin itikat ve imâmet konusundaki görüşlerine kısaca değinmek gerekirse ilk Hâricîler, İslam ümmetinin te'vil ve tefsire ihtiyaç duyulmaksızın Kur'an'ın hem itikadî hem de amelî hayat için yegâne nizam olduğunu iddia edenlerin başında gelmektedir. Onlar, toplumda adaletin gerçekleştirilmesi için bütün kararların Al-

¹⁰ Mahmoud Benras, “İbâdiye Mezhebi ve Gizlilik Düşüncesi”, *Kilis İlahiyat Dergisi* 9, sy 2 (2022): 512.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiü's-Sahîh* (b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), “Edeb”, 95.

¹² Taberî, *Târîh*, 3/555.

¹³ Şehristânî, *Milel*, 1/156.

¹⁴ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Said b. Abdilvâhid Şemmâhî, *Kitabü's-siyer* (Maskat: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992), 1/69.

lah'ın ayetlerinin zahirine göre verilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.

Hâricîlerin düşüncesine göre hüküm yalnız Allah'ındır ve adaleti uygulayan-uygulaması gereken yegâne kurum hilâfet/imâmet kurumudur. Halifelikte adil, âlim, zâhid, olması şartıyla her Müslüman halife seçilebilir.¹⁵ Bu görüşleri ile ilk dönemlerden itibaren farklılıklarını ortaya koymuş olan Hâricîler, diğer mezhep ve fırkaların çoğunun kabul ettiği gibi halifenin Kureyşli, Hâşimî, Emevî, Abbâsî yahut Arap olma zorunluluğunu kabul etmemektedirler. Halife, Müslümanlar arasından oluşturulacak bir şûrâ marifetiyle yapılacak seçimle işbaşına getirilir. Arap olmayan bir halifenin halifeliğini koruması noktasında çevresinde bulunanların güçsüz olacağını düşünerek gayri Arap imâm lehine bir söylem geliştirmişlerdir.

Hâricîliğin İbâdî Kolunun Kuzey Afrika'da Devletleşme Süreci

288 | db

Erken dönemde başlayan siyasî kavgalar ve oluşan muhalefet sebebiyle Hâricîler, Kerbelâ ve Abdullah b. Zübeyr tecrübesinden sonra çoğunlukla iktidar merkezlerinden uzakta yaşamaya karar vermişlerdir. Emevîlerin uyguladıkları mevâlî politikası nedeniyle Şîî ve Hâricîler Kuzey Afrika'yı kendilerine sığınılacak liman olarak görmüşler ve mezhebî görüşlerinin yayılmasında başarılı da olmuşlardır. Nâfi b. Ezrak'ın Basra ve doğuda ayakta kalma denemeleri başarısız olunca beraber oldukları diğer Hâricîler Kuzey Afrika'da yoğunlaşma stratejisini benimsemişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi Hâricîliğin mayasındaki bedevîlikle Berberî karakterinin birbirlerine benzemesi de bu durumun önemli sebeplerindendir. Abbâsîler iktidara geldikten sonra, Emevîlere karşı beraber mücadele ettikleri muhalif gruplara rağmen idarede gayri Arap unsurlara çok fazla yer vermeyerek halifeliğin Kureyşliliğine sıkı sıkıya bağlanmıştır. Kendilerinden birisinin halife olma olasılığı bulunmadığından bu durumu iyi değerlendiren Temîmliler, kendi mensupları başta olmak üzere güney Araplarını merkeze almışlardır.¹⁶ Kuzey Afrika Müslümanlarını yönetmede bir fırsat doğması üzerine bu durumu iyi değerlendirerek Allah'ın kitabına göre bir yaşam vaat edip ilk aşamada mezhebî görüşlerini ön plana çıkarmamışlardır.

¹⁵ Mahmoud Benras, "İbâdâliğin Siyaset Düşüncesi", *ANTAKİYAT* 6, sy 1 (2023): 90-92.

¹⁶ Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, 307.

Kuzey Afrika'nın yerlileri olan ve Hâricîlerin bölgedeki en güçlü ortakları olan Berberîler de isyancı bir karakter taşıyorlardı. Berberîler Kuzey Afrika valilerinin yaptıkları adaletsizlikleri önce Şam'da bulunan Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e (106-125/724-743) vezirler vasıtasıyla ulaştırmışlardır. Bir değişikliğin olmaması üzerine 122/740 yılında Meysere b. Madgarî başkanlığında İfrîkiye ve Mağrib genel valisi ve güçlü bir devlet adamı olan İbnü'l-Habhâb'a¹⁷ karşı merkezî yönetimi hedef alan ilk isyanlarını başlatmışlardır. Abbâsî ihtilalinden sonra Tanca yakınlarında direnişlerine devam eden grup, İbâdî lider Meysere'nin hareketinden memnun olmayan Berberî liderlerini öldürerek yerine Hâlid b. Humeyd ez-Zenâtî'yi önder olarak seçmişlerdi.¹⁸ Görüldüğü gibi Abbâsî valilerinden memnun olmayanlar daha sonra Ebû Ubeyde Müslim b. Kerîme'nin Hametü'l-İlim olarak yetiştirdiği Yemenli Ebü'l-Hattâb Abdullah b. Sehm el-Meâfirî'ye (öl. 140/758) imam olarak biat ettiler. İmam olarak seçilen Ebü'l-Hattâb Abbâsîlerin Trablusgarp valisini bu topraklardan uzaklaştırdı.¹⁹

Trablusgarp'tan sonra Kayrevan da İbâdîlerin eline geçerek Rüstemî Devleti'ni kuracak olan Abdurrahman b. Rüstem'in yönetimine verildi. Kuzey Afrika'da yaklaşık dört yıl kadar devam eden İbâdî imâmeti, Abbâsîlerin takipleri neticesinde 144/761 yılında vali İbnü'l-Eş'as tarafından ortadan kaldırılarak bu topraklara tekrar Abbâsîler hâkim oldu.²⁰ Bu hezimetten sonra Abdurrahman b. Rüstem ve İbâdî topluluğu orta Mağrib'e yönelerek daha sonra başkent olarak benimseyecekleri Tâhert yakınlarındaki Sufeccec'e yerleştiler. Tâhert'teki devlet teşekkülünden önce İbn Rüstem'e İmâmü'd-Difâ' (savunma imamı) olarak biat etmişlerdi.²¹ Bu bölge gözden uzak ve İbâdîliği benimseyen Lemâye kabilesine ait topraklardı. Diğer taraftan İbâdîliği benimseyen Havvâre, Levâte, Zevâge, Matmâte, Miknâse ve Zenâte kabileleri de bu yerleşim yerine yakın idi. Tâhert şehri, İbâdîlerin merkezi olunca İslam geleneğine uygun şekilde mescit etrafında yapılanarak coğrafyanın hem fiziki hem özgül ağırlığı nedeniyle adından bahsettiren bir şehir olarak İslam

¹⁷ Hakan Temir, *Emevilerde Valilik* (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 32.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğabe*, 5/192.

¹⁹ Ebû Zekerîya Yahya b. Ebî Bekir Vercelânî, *Kitabu Siyeru'l-eimmeti ve ahbâruhum* (Cezayir: Mektebetü'l-Vataniyye, 1979), 6-7.

²⁰ Vercelânî, *Siyeru'l-eimmeti*, 44-49.

²¹ Vercelânî, *Siyeru'l-eimmeti*, 75-76.

tarihindeki yerini aldı.²² 144/761 yılında kurulan Tâhert şehri, Şîf Fâtımî Devleti tarafından 296/908 yılında talan edildikten sonra Berberî tarihinde isminden bahsedilmeyen bir taşra şehri olarak kalmıştır.

Hâricîlerin Halifelik/İmâmetle İlgili Görüşleri

Hız. Muhammed, vefatından sonra inşa ettiği medeniyetin devamını sağlayacak bir idareciyi doğrudan işaret etmemiştir. Bundan dolayı onun vefatı sonrası herhangi bir devlet geleneği olmayıp kabile kültürü ile hayatını idame ettirmiş insanlar arasında devlet başkanlığı sürecinde bazı tatsızlıklar yaşanmıştır. Neticede olayın vahametinin farkında olan ashâbın ileri gelenleri Benû Sâide Saki-fesi'nde Hız. Ebû Bekir'i halife olarak seçmişlerdir. Onun halifeliliğine Hız. Ali ve Sa'd b. Ubâde dâhil bazı sahâbiler biat etmedikleri gibi Abbâs ve Ebû Süfyan alternatif halife arayışlarına giriştiler.²³ İkinci halifenin istihlâf, üçüncü halifenin Kureyşli şûra üyeleri tarafından ve dördüncü halifenin Medine'deki Müslümanların çoğunluğunun biatıyla seçilmesi İslam toplumu içerisinde muhalefetin doğmasına engel olamamıştır. Hız. Osman'ın idareci atamalarında Ümeyyeoğulları lehine kullandığı tercihleri diğer kabile ve toplulukların dikkatlerinden kaçmamış, sebebi ne olursa olsun Hız. Muhammed'in vefatından çeyrek asır sonra siyasi cinayetle bir devlet başkanı öldürülmüştür.²⁴ Bu kaotik ortamda ashâbdan Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, Hız. Âişe'yi yanlarına alarak iktidar mücadelesine girmişlerdir.²⁵

Cemel Vakası beraberinde derin yaralar bırakarak geride kalmışken bu sefer Ümeyyeoğullarından Şam valisi olarak görev yapan ve döneminin karizmatik liderlerinden olan Muâviye, Cemel Vakası'nda tarafsızlığını korumuştur. Ancak sonrasında Hız. Osman'ın kanını bahane ederek Hız. Ali'yi yıpratacak hamlelere girişmiştir. Câhiliye döneminde de saygın bir yere sahip olan ancak Hız. Mu-

²² Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-990)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 463.

²³ İbnü'l-Cevzî ve thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, -Mustafa Abdülkadir Ata, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, 4/64-65.

²⁴ Muhammed b. Ahmed b. Temîmî, *el-Mihân* (Riyad: Dâru'l-Ulüm, 1984), 78.

²⁵ Ahmed b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Târîhu Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/75; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/48; Recep Erkocaaslan, *Hız. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hız. Peygamber Sonrası İslam Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 334-400.

hammed sonrasında Arap Yarımadası'nda büyük bir güç haline gelen Kureyşlilerden halife seçilmesi konusunda tartışma çıkmamıştı. Bununla birlikte Kureyş dışındaki kabilelerin üyeleri de devlet yönetiminde bir yerlere gelmenin hesabını yapmaktan geri kalmamışlardır. Bu kabilelerden birisi de geç dönemde İslam'a giren Temîmliler'di. Bu kabile Huneyn Savaşı'nı müteakip Cî'râne'de bizzat Hz. Muhammed tarafından yapılan ganimet taksimine rıza göstermeyecek itiraz etmişti. Diğer taraftan Cemel Vakası'nda Hz. Ali'ye destek veren Kureyş dışındaki bazı kabileler, zaman içerisinde yönetimde yer alamayınca bu durumdan rahatsız olmuşlardır.

Yukarıda belirtildiği gibi bazı kabilelerin yönetimde yer alamayışları sebebiyle tepkili oldukları söylenebilir. Hâricîlerin de ilk muhalefetlerinin asıl sebebi ilk anda kabul ettikleri ancak sonrasında bu kararlarından vazgeçtikleri Tahkim Olayı olsa bile genel olarak olaylara yaklaşımlarına baktığımızda daha çok hilâfet/imâmetle ilgili olduğu söylenebilir.

Tahkim kararının gerçekleşmesiyle birlikte Hz. Ali'nin ordusundan ayrılıp Harûrâ'ya yerleşen grup hedeflerinin “emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker” esasını bu dünyaya yaymak olduğunu belirterek, insanlara, zalimlerin elinde olan bu yerden uzaklaşıp dağlara çıkmayı veya Hz. Ali'ye biatlerinden vazgeçerek Medâin'e gitmeyi teklif etmişlerdir. Bu durum devam ederken Hâricîler, Temîm kabilesinden Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat edip dört ay kadar sürecek şekilde onu imâm seçmişler ve savaş meydanından ayrılarak Nehrevan'a gitmişlerdir.²⁶ İmamet konusunda Kureyşliliği esas almayıp Temîm kabilesine mensup bir Arab'ın halifeliği üzerinde anlaşmışlardır.²⁷ Kureyş kabilesi dışındaki kabileler, Hz. Ali ya da Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilâfet mücadelesinde hangisi galip gelirse gelsin halifeliğin kendilerine geçme ihtimali olmadığını düşünmüş olmalıdırlar. Bu durumun farkında olan Hâricîler her iki tarafı da tekfir ederek imâmet konusunda kendilerine alan açmaya çalışmışlardır. Hz. Ali'nin Nehrevan'da kendileri ile ilgili diyalog çağrılarını yanlış yorumlayarak kendilerinin tövbe ettiklerini söyleyip onun da Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye itaat etmesini teklif ederek “Biz seninle beraberdik, senden ayrılmamıza hakemliği kabul

²⁶ Taberî, *Târîh*, 3/115; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-zehab ve meâdini'l-cevher* (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 2/404.

²⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dîni ve's-sekâfi ve'l-ictimâi* (Kahire: Mektebetü'l-Nahdati'l-Misriyye, 1996), 1/218-219.

ederek sen sebep oldun.” sözleriyle tepkilerini göstermişlerdir. Bu süreçte her ne kadar başarılı olmasalar da farklı yerlere dağılıp bir fırka olarak İslam literatürüne giren Hâricîliğin halifelik/imâmetle ilgili görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Hâricîlerin hilâfet düşüncesi ile ilgili telif edilen ilk eserin sahibi olan Şehristânî, onların görüşlerini şöyle özetlemektedir: Halife/İmâm Kureyş’e mensup olmayan bir kimseden de olabilir. İnsanlara karşı adaletle hükmedip zulümden kaçınan herkesin imâm olmasının önünde bir engel bulunmamaktadır. Bu şartları taşıyan imâma isyan eden olursa onlarla savaşılması gerektiğini söylemektedirler. Yine imâm yönetim şeklini değiştirirse ve haktan ayrılırsa görevden uzaklaştırılmasının ve öldürülmesinin bir zorunluluk olduğu düşüncesindedirler. İhtiyaç duyulması halinde imâm seçilebileceğini, imâmın köle, hür, Nabatî veya Kureyşli olmasında herhangi bir fark olmadığını ifade etmişlerdir.²⁸

Hilâfet-İmâmet-Devlet Başkanlığı ve Rüstemîlerde İmame-tin Saltanata Dönüşmesi ile Hâricî Paradigmanın İflası

292 | db

Dünya üzerinde insanoğlu bir arada yaşamaya başladığından beridir, işlerin daha iyi yürütülebilmesi için topluluklar kişi ya da kişiler tarafından idare edilmiştir. Bu minvalde peygamberler, gönderildikleri toplumun hem elçisi hem de yöneticisi durumundaydılar. Kendilerinden sonra gelen idareciler, peygamberlerin kullandıkları yetkiyi kullanmaya kalkmışlar ve adeta tanrının yeryüzündeki memurları olarak kendilerini görmüşlerdir. Aslında hilâfet-imâmet, geniş anlamıyla devlet/toplum başkanlığından başka bir şey değildir. Halife kavramı Hulefâ-yi Râşidîn diye isimlendirilen zaman diliminde başlayıp Emevîler ve Abbâsîlerde de değişik anlamlar yüklenilse bile devam etmiştir. Bu iki devletin dışında İslam coğrafyasında kurulan diğer bağımsız devletlerde imâmet kavramını da kullanmışlardır.²⁹ İmamet kavramı Şîa’da olduğu gibi inanç esaslarına dâhil edildiği gibi Hâricîler ve diğer bazı mezheplerde halife kavramı ile eş anlamlı kullanılmıştır.

Herhangi bir devlet başkanı, lideri olduğu toplumun örf-âdet ve dini eğilimlerini göz ardı ederek yönetimi sürdürmek isterse başarılı olamaz. Bu bağlamda İslam düşüncesi içerisinde devlet başkanlarına verilen ünvanlara farklı anlam yüklemeleri olmuştur. Bu konuda

²⁸ Şehristânî, *Milel*, 1/114.

²⁹ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 87.

belki de en isabetli yaklaşımı İbn Haldûn yapmıştır. O imâmeti/hilâfeti, dünyevî ve uhrevî bütün konularda halkı inanılan dine göre yönetme olarak tarif etmiştir. Ona göre dünya işlerinin hepsi de halkın maslahatına dayalıdır. Bu tarifte halk merkeze alındığından devlet içerisindeki bütün bireyleri kapsamaktadır.³⁰

Bir yöneticinin taşınması gereken şartlarla ilgili mezhepler arası tartışmalar daha çok konjonktürel olarak şekillenmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi Hâricîlerin ilk çıkışlarında önderlik edenler içerisinde, Temîm kabilesi gibi, Kureyş kabilesine mensup olmayanlardan da halife olabileceği iddiasını öne süren gruplar ortaya çıkmıştır. Onlara göre halifede asıl olan, ehliyet, liyakat ve halkın teveccühüdür. Hâricîler, yöneticide Kureyşliliğin bağlayıcı olmadığını, ehliyet ve liyakat sahibi olmak şartıyla diğer kabile ve milletlerden de halife/imâm olmasında herhangi bir sakınca görmemektedirler. Tarihi süreçte belirtildiği üzere Hâricîler, Sıffin Savaşı'nda kendileri bir liderin etrafında toplanarak başarısız bir kalkışmada bulunmuşlardı. Bu mağlubiyetlerine rağmen daha sonra Umman'da 2/8. asırdan itibaren kendi yönetimlerini kurmaya çalışmışlardır. Ancak işin ilginç yönü ise yönetimi ele aldıklarında ehliyet ve liyakat kavramını ön plana çıkarmamalarıdır. Örneğin imâmlığı ele geçiren Yeâribe ailesinden imâmlar yüz yıl boyunca bu aileden çıkararak saltanat sistemini devam ettirmişler, ulemanın itirazlarını görmezden gelmişlerdir.³¹ Hâricîler, Kuzey Afrika'da Rüstemî Devleti kurulmadan önce de topluluk olarak bir imâmın etrafında toplanıp kalkışmalarında bulunmuşlar ve nihayet 143/761 yılında Tâhert'te bağımsız bir devlet kurmuşlardır. Berberî ağırlıklı toplumda kolay anlaşmalarının altında yatan sebeplerden birisi de onlarla birlikte hareket edip Emevîlerin uyguladıkları mevâlî politikasının aksine Berberîlerin de bir türlü yönetimde söz sahibi olabilecekleri imasını vermeleri diğeri ise daha önce yetiştirdikleri Berberî daîlerle birlikte oluşturdukları Berberî kadınlarla evlilikler olarak belirtilebilir.

Abdurrahman b. Rüstem kendisinden sonra yönetim işini halka bırakmayarak bu geleneğin bir parçası olmuştur. 171/787 yılında kendine bir itiraz olmamasını fırsat bilerek, halife tayini konusunda katılımcı bir seçim modeli ile kendi oğlunun da içerisinde bulundu-

³⁰ Ebû Zeyd Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Abdullah Muhammed Derviş (Şam: Dâru Ya'rûb, 2004), 1/364.

³¹ Abdülaziz Salih Ahmed, "Nizâmü'l-İmâme fi Ummân", *el-Mecelletü'l-İlmîyetü bi Külliyyeti'l-Edâb*, sy 37 (2019): 92-93.

ğu yedi kişilik bir şura oluşturmuştur. Bu şurâ prensip olarak Hz. Ömer'in sistemine benzese de İbn Rüstem'in kendi oğluna seçilme hakkı vermesi İbâdîler arasında ilk ihtilafın çıkmasına sebep olmuştur.³² İbn Rüstem'in aldığı bu karardan dolayı devlet işlerinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Ancak Hâricîlerin Emevîler karşısında hilâfet iddiasında bulunan Abdullah b. Zübeyr'i desteklemelerinin temel sebeplerinden birisi "hilâfetin saltanata dönüşmesi" hususu olmasına rağmen kendileri de aynısını yapmışlardır.³³ Bu tutumları ile onlar, temel iddialarından birisi olan halkın rızası söylemini göz ardı etmişlerdir. Şûrâ heyetinin yedi üyesinden birisi olan Yezîd b. Fendîn'e teveccüh olmasına rağmen Abdülvahhâb b. Abdurrahman'a imâm olarak biat edilmiştir.

Bu seçim toplumda bazı rahatsızlıklar yaratmış, anne tarafından Zenâte Kabilesi ile yakınlığı olan Yezîd b. Fendîn, Cemel ashâbında olduğu gibi, yönetimde yer alma istekleri kabul edilmeyince kendisini destekleyen arkadaşlarıyla beraber Tâhert'ten ayrılıp yeni bir yapılanmaya giderek ilk imâm seçimi sonrası ayrılığın fitilini de ateşlemiştir.³⁴ Yezîd b. Fendîn, yönetimin saltanata dönüşeceği itirazı ile Abdülvahhâb'a isyan etmiş, hatta bu ayrılık zaman içerisinde daha da büyüyerek Nükkâriyye hareketinin doğmasına sebep olmuştur. İbn Fendîn, sadece ayrılmakla kalmamış imâmet meselesi yüzünden Abdülvahhâb'ın oğlunun da içerisinde olduğu binlerce Müslümanın öldürüldüğü bir kargaşanın da öznesi olmuştur. İbâdîler, bağımsız bir devlet kurup açık imâmete geçinceye kadar imâmet konusundaki teorileri birlikte hareket etmelerini sağlayan itici güç durumundaydı. Rüstemî Devleti'nde yöneticilik babadan oğula geçen bir saltanat sistemine evrilince Yezîd b. Fendîn itirazını imâmlık itirazına kadar götürmüştür.³⁵ İşin daha vahimi Basra Hâricîleri, İbn Rüstem'in yaptığını meşru kabul ederek bir inanç meselesi haline getirmişlerdir. Bu hareketi ile onlar, İbn Fendîn'in yanında değil Rüstemîlerden yana tavır almışlardır.³⁶

³² Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 89.

³³ Neciye Verrîmî Bucîle, *el-İslâmü'l-Hâriciyye* (Beirut: Dâru't-Tâlia, 2006), 162-65.

³⁴ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 92.

³⁵ el-Mâlikî İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimmeti'r-Rustemiyyîn*, thk. Muhammed Nâsır - İbrahim Behhâz (Cezayir: y.y, 1986), 258; Muhammed İsâ Harîrî, *Devletü'r-Rustemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: Haderetuhâ ve alakatuhâ el-hariciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endülüs* (160-296) (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1987), 115.

³⁶ Pierre Cuperly, *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâdiyye ve akidetihâ*, çev. Ammar Gilâsî (Şam: Dâru'l-Fergat, 2011), 411; Cyrille Aillet, *Une etude des modeles politiques et sociaux de*

Abdülvaḥḥâb, kendisine karşı muhalefeti devlete bağlı çoğu valileri meşhur Berberî kabile mensupları arasından atayarak absorbe edebilmiştir.³⁷

171-208/787-823 yılları arasında yaklaşık kırk yıl kadar iktidarda kalan Abdülvaḥḥâb'ın vefatından sonra kendi mezhebinden ayrılan gruplarla mücadelede üstün başarılar gösteren ve İbn Fendî'nî bizzat öldüren oğlu Eflah'ın imâmeti hak ettiğine dair bir söz söyleyerek ihsası reyde bulunmuştur. Eflah b. Abdülvaḥḥâb, her ne kadar kendisine verilen bazı devlet görevlerinde başarılı olsa da babasının yerine geçmiştir. Böylelikle Hâricîlerin önemki siyasî teşekküllerinden birisi olan Rüstemîler, ideolojik olarak karşı çıktıkları veraset usulüne geçmiş olmaktadır.³⁸ Eflah'ın halifelîğe liyakati konusunda başlangıçta sorun çıkmamışsa da halkın bu duruma karşı tepki göstermesinin önüne geçmek için güçlü Berberî kabilelerini birbirlerine düşürerek imâmlığını devam ettirme yoluna gitmiştir.³⁹ Abdülvaḥḥâb tarafından valilik görevine getirilmeyen Halef b. Sehm, onun ölümünden sonra imâmlık iddiasında bulunarak bir kalkışma başlatmıştı. Halef b. Sehm'e biat edenler aynı zamanda Abdülvaḥḥâb'ın imâmetine karşı çıkmışlardır.⁴⁰ Halefiyye hareketinin lideri olan Halef, Eflah'ın sakin yönetiminden de istifade ederek çıktığı yolda başarılı olamamıştır.

Eflah b. Abdülvaḥḥâb vefat ettiğinde Ebû Bekir ve Ebü'l-Yakzân diye iki oğlu vardı. Daha babası ölmeden her iki oğlunun da imâmete layık olduğunu ve önce Ebü'l-Yakzân daha sonra da Ebû Bekir'i kendi yerine imâm olarak vasiyet etmiştir. Ebü'l-Yakzân, Bağdat'ta hapiste olduğu için Nefûse ve diğer Berberî kabile reisleri tarafından Ebû Bekir'in imâmetini Abdulaziz b. Evzî'nin itirazına rağmen öne çekerek ona biat etmişlerdir.⁴¹ Ebû Bekir, bir yıl kadar sürecek imâmlığı süresince adeta yönetimi berdel usulü ile karşılıklı kardeşlerin diğer tarafla evlenmesi sonucu eniştesi Muhammed b.

l'ibadisme medieval, L'ibadisme dans les sociétés de l'islam medieval, ed. Cyrille Aillet (Berlin: De Gruyter, 2018), 3.

³⁷ Süleyman b. Şeyh Abdullah Bârûnî, *el-Ezhâru'r-riyâdiyye fî eimme ve mulûki'l-İbâdiyye* (Tunus: y.y, 1986), 163-165.

³⁸ İbn Sağîr, *Ahbâru'l-eimme*, 262; Bârûnî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 295-96.

³⁹ İbn Sağîr, *Ahbâru'l-eimme*, 271-271; Bârûnî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 181.

⁴⁰ Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 122-123; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman Dercînî, *Tabakâtü'l-meşâih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Tallây (Konstantine: y.y, 1977), 69-70.

⁴¹ İbn Sağîr, *Ahbâru'l-eimme*, 276; Bârûnî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 223.

Arrâfe'ye bırakmıştır. İbn Arrâfe, devlet işlerini kafasına göre yönettiğinden oluşan huzursuzluğu minimize etmek için kayın biraderini kendi bilgisi dâhilinde kölesine öldürtmüştür.⁴² Bu cinayetin sonucunda Acemler ve Nefûse kabilesi ağırlıklı insanların oluşturduğu blok mücadeleye başlamış, sonunda Ebû Bekir azledilip yerine haptisten kurtularak Tâhert'e dönen Ebü'l-Yakzân imâmete seçilmiştir. Ebû Bekir'in siyasi cinayetin içerisinde olması nedeniyle onun ilk yılları iç karışıklıklarla geçirmesinin ardından Ebü'l-Yakzân, Tâhert'te hâkimiyeti eline almıştır. Ebü'l-Yakzân b. Eflah, ilmî olarak kültür hayatına katkılarda bulunsa bile devlet yönetiminde özellikle kadı ve hisbe teşkilatını Nefûse kabilesine mensup idarecileri öncelemesiyle eleştirilmiştir.⁴³

Ebü'l-Yakzân, yaklaşık kırk yıllık imâmlığının ardından vefat ettiği büyük oğulları Yakzân ve Ebû Hâtim, Tâhert dışında idiler. Yakzân hac yapmak için Hicaz'da diğer kardeşi Ebû Hâtim ise ticaret kervanının özellikle Zenâte kabilesinin talanından korumak ve güvenliğini sağlamak için görevlendirilmiştir. Ebü'l-Yakzân'ın vefatından sonra imâmet, yine onun oğullarından 281/894-5 yılında Ebû Hâtim b. Yusuf'a geçmiştir. Ebû Hâtim daha babasının sağlığında imâmet için işaret almış olmasının yanında kendi kişiliği ile halkın üzerinde güçlü bir etkisi vardı. Ne var ki imâmete seçilmesi için halkı organize eden Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd, Ebû Hâtim'i koruma düşüncesiyle etrafından soyutlayarak halktan uzaklaştırmıştır.⁴⁴ İmâmın halkla irtibatını sağlayan bu iki kişinin halka zulmetmeye başladığı haberi Ebû Hâtim'e ulaştıca onları görevden alarak sürgüne göndermiştir. Devlet yönetimin elinde bulunduran bu iki kişi sürgün edilmelerini içlerine sindiremeyerek halkı ayaklanmaya teşvik ettiler. Bu ayaklanma neticesinde Tâhert'e girerek meşru imâm Ebû Hâtim ve ailesi ancak bir yıl kadar kaldığı imâmetten sonra Levâte kabilesi toprakları sınırlarındaki Tamalit kalesine sığınarak canlarını zor kurtarabildiler.⁴⁵ Mücadeleye devam eden iki taraf Ebû Hâtim'e karşı Rüstemî ailesinden birisinin etrafında toplanmaya karar vererek onun imâmetine itiraz

⁴² İbn Sağir, *Ahbâru'l-eimme*, 280-81.

⁴³ Mehmet Salih Arı, *Hâricilerin Kurduğu Devlet Rüstemîler* (İstanbul: Bilge Adamlar, 2009), 129-30.

⁴⁴ İbn Sağir, *Ahbâru'l-eimme*, 300.

⁴⁵ İbn Sağir, *Ahbâru'l-eimme*, 301.

edip başkentten ayrılan amcası Yakub b. Eflah'ı kendilerine imâm seçtiler.⁴⁶

Berberî Mezâte kabilesi lideri Yakub el-Mezâtî, Ebû Hâtim ve Yakub b. Eflah yanlarına aldıkları taraftarlarıyla mücadeleye devam ederken kendisine yapılan aracı olma teklifini kabul etti. Bu konu tahkim başlığında ayrıntılı bir şekilde verileceğinden teferruata girilmemiştir.⁴⁷ Bu sulh sürecinde daha tecrübeli olan Ebû Hâtim, hakemlerin sulh sürecinde Tâhert'te çalışma yaparak halkı tekrar kendi lehine ikna etme çalışmalarını sürdürmüştür. Halkın teveccühü karşısında Yakub b. Eflah, Zevâge kabilesinin yanına giderek Rüstemî Devleti dört yıl kadar iki imâmlı bir devlet yönetimi hâkim olmuştur.⁴⁸ Bu iç karışıklık rakip olan Ağlebîlerin de işine yaramıştır. Hem amca-yeğen arasında hem de Ağlebîlerle Rüstemîler arasında meydana gelen çatışmalar Rüstemî Devleti'ni yıprattı. En çok güvendiği valisi Eflah b. Abbâs'ın azledilmesi karşısında bir varlık gösteremeyen Ebû Hâtim, imâmet konusunda çekiştiği büyük kardeşi Yakzân ve yeğenleri tarafından 294/906 yılında meşru imâm iken siyasi cinayet sonucu öldürüldü.⁴⁹ Büyük kardeşini akrabaları ile öldürten Yakzân'ın imâmete geçmesi Fâtımî tehdidi altındaki Rüstemî Devleti'ni bütün devletler gibi ömrünü tamamlayarak her ne kadar Cebelü Nefûse'de varlıklarını devam ettirmeye çalışsalar bile artık Kuzey Afrika'da Rüstemîler gibi güçlü bir devlet kuramamışlardır.⁵⁰

db | 297

Hâricîler, yıllarca süren mücadeleden sonra kurmaya muvaffak oldukları ilk siyasî organizasyonları olan Rüstemî Devleti sürecinde muhalefette iken eleştirdikleri hilâfet/imâmet konusunda maalesef iyi imtihan verememişlerdir. Hem bedevi yapıları hem de yönetiminde bulunan Kureyşlilerin mesafeli yaklaşımları karşısında geliştirdikleri daha kapsayıcı yönetim teorileri Kureyş dışından Araplar ve mevâlî tarafından kabul görmüş ve belli bir taban bulmalarını sağlamıştır. Devletlerini kurdukları tarihe kadar hilâfet makamında bulunan Ümeyye oğullarının başlattığı ve eleştirilerinin temeline

⁴⁶ İbn Sağir, *Ahbâru'l-eimme*, 303; Bârunî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 271.

⁴⁷ İbn Sağir, *Ahbâru'l-eimme*, 304-5.

⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endülüus ve'l-Mağrib* (Beyrut: y.y, 1983), 1/197.

⁴⁹ İbn İzârî, 1/1197; Harîrî, *Devletü'r-Rustemiyye*, 181; Abdülfettah Makled Ganimî, *Mevsuatu târihi'l-mağribi'l-Arabî* (Kahire: y.y, 1994), 27157.

⁵⁰ İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 1/197; Vercelânî, *Siyerü'l-eimme*, 163; Bârunî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 293.

oturttukları veraset usulü ile değil ehliyet ve liyakat merkezli işbaşına gelme konusundaki iddialarını eyleme geçirememişlerdir. Belki insanların hür iradeleriyle imâmete seçecekleri Rüstemî imâmları olmuş olsa bile seçilme usulleri kapsayıcı ve demokratik olmayıp babaları tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak tayin ile işbaşına geçmeleri kendileri açısından bir eksiklik olarak tarihe geçmiştir. Hilâfet/imâmet konusundaki tavırları kendi aralarında bile ihtilaflara ve çatışmalara sebep olmuş ve devletle ilgili geliştirdikleri daha kapsayıcı gibi gözükten paradigmaları ilk iktidara gelişleriyle iflas etmiştir. Sonuç olarak ilk bağımsız devletleri olan Rüstemîler yönetiminde imâmet konusundaki görüşlerini uygulamayıp veraset usulünü benimsedikleri için imâmetle ilgili görüşlerinden teorik olarak vazgeçmeseler bile pratikte uygulayamamışlardır.

Hâricî/İbâdîlerin Tahkimle İmtihanları ve Hakem Olayını Kabulleri

Muâviye b. Ebî Süfyân, üçüncü halife Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra onun kanlı gömleğini Şam'a getirterek hilâfet iddiasında kendi lehine kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu. Hz. Ali'nin biat teklifini de kabul etmedi ve maktul halifenin yakın akrabası olarak onun katillerinin bulunup öldürülmesini biat şartı olarak ortaya koyuyordu. Hz. Ali, Muâviye ile mücadele hazırlıkları içerisindeyken gelişen Cemel Vakası nedeniyle Şam üzerine gitmeyi biraz ertelemişti. Cemel Vakası'ndan sonra Hz. Ali, Şam'a gönderdiği elçinin Muâviye'nin biatını alamaması üzerine meşru halife sıfatıyla Muâviye'nin üzerine yürüdü. Halifenin yapıcı yaklaşımları da herhangi bir sonuç vermeyince Siffin'de büyük çaplı bir savaş kaçınılmaz oldu. Hz. Ali'nin barış çağrılarını kabul etmeyen Muâviye, Hz. Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmesini, Hz. Ali'nin halifelikten çekilmesini ve şûrâ ile yeni bir halife seçilmesini teklif etti. Hz. Ali ile Muâviye arasında yapılan savaşta sonuç kendi aleyhine iken dört Arap dâhisinden birisi sayılan Amr b. el-Âs, Muâviye'nin ortaya atıp tartışma ortamına çektiği iki konuda Kur'an'ın hakemliğinde konunun çözülmesi fikrini ortaya attı. Bu teklifin kabulü Muâviye ordusunu yenilgiden kurtardığı gibi ileride Hz. Ali'nin yerine hilâfete geçmesine imkân sağlayacak kapıyı da aralamıştır. Diğer taraftan Hz. Ali'nin ordusu içerisinde ciddi ayrılıkların zeminini de hazırlamıştı. Hilâfet konusundaki tartışmanın sona ermesi için Kur'an merkezli bir çözüm önerisinin hakemlere havale edilmesi işi tarihe "Tahkim Olayı" olarak geçen bu olay, Hz. Ali'nin

ordusunu ikiye böldü. Bir taraf bu teklifin bir savaş hilesi olduğunu söylemesine rağmen ünlü komutanların -özellikle Eş'as b. Kays'ın- baskısı ile konuyu tartışmak üzere her iki taraftan hakem seçilmesi teklifinin kabul edilmesi, halifeliğin tartışmaya açılmasının zımnen kabul edilmesi anlamına geliyordu. Eş'as b. Kays, tarafların uyacakları kuralların belirtildiği tahkimnameyi orduya okurken Temîm kabilesinden bazıları “La hükme illa lillah” sözüyle halifelikle ilgili kararın iki hakeme bırakılmasını reddetti.⁵¹ Daha sonra Hâricî diye isimlendirilecek çoğu Temîm kabilesinden yaklaşık 12000 asker Kûfe'ye dönüş yolunda ordudan ayrılarak Harûra'ya çekildi. Müslümanların aralarında çözüme kavuşturamadıkları bazı konuların hakem vasıtasıyla çözüme kavuşturulmasının herhangi bir sakıncası olmaması gerektiğinin farkında değillerdi.

Yaklaşık iki asır sonra, yukarıda detayları anlatılan Tahkim Olayı'nın bir benzerine Hâricîler tarafından kurulmuş olan Rüstemîlerin idarecileri de muhatap olmuşlar, bu sefer ayrılıklarının merkezinde kalan bir hakem olayı ile karşı karşıya kalmışlardır. Olay şöyle gelişmiştir: Rüstemî Devleti'nde tahkimin tarafları olan iki liderden birisi Yakzân, Rüstemî emiri Ebü'l-Yakzân'ın (260-281/874-894) iki oğlundan birisi olup babası vefat ettiğinde hac yapmak üzere Mekke'de idi. Diğer oğlu Ebû Hâtim ise Zenâte kabilesinin saldırılarından ticari kervanlarını korumak için ordu komutanı olarak başkentten iki günlük mesafede bulunuyordu. Ebû Hâtim, hem başkente yakın olması hem de annesi Gazzâle'nin ona itaat konusunda halktan söz almış olmasına babasının da itiraz etmeyişi sebebiyle idarenin en güçlü adayıydı.⁵² Bu doğrultuda, Ebû Hâtim başkente döndükten sonra Muhammed b. Rebâh ve Muhammed b. Hammâd, halkı organize ederek imâma biatte sorun çıkmasının önüne geçmek için çalışmalara başladı.⁵³ Bu iki isim, halkın sevdiği bir lider olan Ebû Hâtim'in imâmetini, çok da zorlanmadan, topluma kabul ettirdiler. Ancak sonrasında toplumda kendi ağırlıklarını hissettirmek için imâmı koruma adına Ebû Hâtim'i halktan uzaklaştırdılar.⁵⁴ Yaşanan süreçte imâmet makamı zayıflayıp işlerin bu iki kişi tarafından yürütülmesi toplumda bazı huzursuzlukların doğmasına sebep oldu. Ebû Hâtim, otoriteyi eline

⁵¹ Taberî, *Târîh*, 3/104.

⁵² İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 298.

⁵³ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 300.

⁵⁴ Hareir, “The Rustumid State 144-296/762-909”, 96-97.

almak için onları şehir dışında bir malikâneye sürgün etti.⁵⁵ Zaman içerisinde bu güçlü iki aristokrat sürgünde iken başkentte adamlarını yönlendirip Ebû Hâtim'e karşı halkı yanına alarak isyan hareketi başlattı. İki aristokrat ve yandaşlarının şehre girmesi ile Ebû Hâtim, ailesi ve aşireti ile birlikte Levâte kabilesi toprakları içerisinde bulunan Tamalit Kalesi'ne sığındı.⁵⁶

Çıkan çatışmalar sonrası zor durumda kalan muhalifler daha önce Ebû Hâtim'in imâmetine karşı çıkıp Zevâge kabilesinin yanına yerleşen amcası Yakub b. Eflah'ı kendilerine lider seçtiler.⁵⁷ Ebû Hâtim'in çok güvendiği Levâte kabilesinden bir topluluğun da Yakub b. Eflah'ın yanına geçmesi ile birlikte biri meşru diğeri asilerin imâmı olmak üzere iki Rüstemî emîr arasında çatışmalar baş gösterdi. Amca Yakub ile yeğen Ebû Hatim'in taraftarlarının çetin geçen çatışmalarında iki imâm taraftarları da büyük zarar gördü. İbâdîliğin bu coğrafyada zayıflaması durumundan halk memnun olmadı. Taraflar arasındaki çatışmalar bir sonuca bağlanamadığı için kabileler, imâmlarından bağımsız olarak Mezzâtî kabilesinin reisi Ebû Yakub el-Mezzâtî'ye gitti. Kendisinden her iki taraf adına ateşkes ilanı için arabuluculuk yapmasını istediler. Ebû Yakub el-Mezzâtî, bağlı bulunduğu devlet ve mezhebinin zayıflamasını durdurmak için hakemliği kabul ederek çözüm arayışlarına başladı. Başlangıçta Yakub b. Eflah ve taraftarlarından bir hakem tayin etmesini istedi. Yakub b. Eflah ve taraftarları kendilerini temsilen toplumda Sâhibü'l-Mesele diye maruf Abdullah el-Lamtî'yi hakem seçti. Bu şahıs ilmî donanımı ile toplumda saygınlık kazanmış, kendisi İbâdî olmasına rağmen kelimî konularda Mutezîlîlerle münazaralarda bulunacak kadar yetkin bir şahıstı.⁵⁸ Ebû Hâtim ve taraftarları ise Levâte kabilesinden Menkûd ve İbn Ebî İyâd'ı hakem olarak seçti. İbn Ebî İyâd, İbâdî çevrede hikmet ve aklı kullanmadaki maharetiyle tanınıyordu. Hakemler kendi aralarında toplanıp dört ay süre ile ateşkes ilan etti.

Bu barış döneminde Yakub b. Eflah ve Ebû Hâtim yönetimle ilgili hiçbir işe karışmayacak, yönetimden elini çekecekler ancak insanlar birbirlerinin yanlarına gidip gelebileceklerdi. Sulh ortamı sağlandıktan sonra halk kimi seçerse o imâm olacaktı. Böylece her

⁵⁵ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 300-301.

⁵⁶ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 301.

⁵⁷ Bârunî, *Ezhâru'r-riyâdiyye*, 271.

⁵⁸ İbn Sağır, *Ahbâru'l-eimme*, 81.

ne kadar Tâhert'te imâm olarak Yusuf b. Eflah hâkim gibi gözüксе bile o da yeğeni gibi imâmlıktan azledildi.⁵⁹ Bu barış antlaşmasıyla İbâdîler rahat bir nefes aldı. Fakat her iki imâm azledilmelerine rağmen bu dört aylık sulh döneminde kendilerinin daha haklı olduğuna halkı inandırmak için propaganda yaptılar. Ebû Hâtim, bu süreci amcasına göre daha iyi değerlendirecek kendisi Tâhert dışında olmasına rağmen Debûs oğullarından Ahmed ve Muhammed ismindeki iki kanaat önderinin yardımlarıyla halkın çoğunu yanına aldı. Ebû Hâtim'in taraftarları Mine Nehri kenarında bulunan sarayına giderek kendisini Ebû Hâtim'i Tâhert'e davet etti. Başkente gelen Ebû Hâtim'e halk biat ederek imâm olarak başlarına getirdiklerini açıkladı. Bu durumda amca Yusuf b. Eflah ve taraftarları Zevâge kabilesinin yanına gitti.⁶⁰ Yaşanan süreç, Hâricî düşüncenin daha önce tahkime karşı bir tavır izlemesine, hatta varlık sebebinin bu olay üzerine kurmasına rağmen zarurî durumlarda hakemlik müessesesine müracaat etmenin gerekliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

db | 301

Sıffin Savaşı sürecinde yaşananlar Hz. Ali'nin halifeliğinin tartışmaya açılmasına neden olmuştur. Bu süreçte Hz. Ali'nin yanında yer alan ve çoğunluğu Temîm kabilesinden olan bedevilerden oluşan grup, hakemlerin kararını tanımayıp her iki grubu da tekfir ederek onlardan ayrılmışlardır. İki gruptan ayrılarak kendilerine yeni bir yol açan Hâricîler, halifenin Kureyşliliği başta olmak üzere idarecilerin veraset yoluyla atanmasının uygun olmadığı konusunda yeni bir söylemde bulunmuşlardır. Onlar, Sıffin Savaşı sonrasındaki mücadelelerinde aldıkları mağlubiyetten ders çıkararak ilk etapta Basra merkezli bir toparlanma süreci yaşasalar da sonraki dönemlerde aralarında bazı fikir ayrılıkları sebebiyle fırkalara ayrılmışlardır. Bu fırkaların içerisindeki İbâdîler belli bir disiplin içerisinde Kuzey Afrika'da örgütlenerek Rüstemî Devleti'ni kurmuşlardır.

Kuzey Afrika'da kurulan ilk Hâricî/İbâdî Rüstemî Devleti'nin ilk imâmı olan Abdurrahman b. Rüstem'den sonra onun yerine oğlu Abdülvahhâb b. Abdurrahman geçmiştir. Berberî İbn Fendîn, yönetimin saltanata geçtiği itirazı yaparak ikinci imâm Abdülvahhâb

⁵⁹ Ebû Tâhir İsmail b. Mause Cidâlî, *Kavâidü'l-İslâm* (Gardaya: Matbaatü'l-Arabiyye, 1998), 1/39.

⁶⁰ İbn Sarğir, *Ahbâru'l-eimme*, 306.

zamanında taraftarlarıyla ayrılıp mezhep içerisinde Nukkâriye hareketinin doğmasına sebep olmuştur. Bu meselede Basra İbâdîleri de taraf olarak Abdülvahhâb'ın imâmlığını onaylamakla kalmamış işi daha da ileriye götürerek meseleyi inanç meselesi haline getirmişlerdir. İbâdîler, başlangıçta imâmet teorisi olarak halkın sosyal eşitliği bağlamında Ehl-i Sünnet ve Şîa'dan daha makul bir teori ortaya koymalarına rağmen zaman içerisinde diğer devletlerden farklı davranmamışlardır. 130 yıllık devlet geçmişlerinde İbâdîler, imâmın/halifenin seçimi ile ilgili tezlerinden vazgeçip, değer açısından olarak önceledikleri konuyu mevcut şartlara kurban ederek yönetimin verasetle el değiştirmesinde bir beis görmemişlerdir.

Hâricîlerin ana akım İslam'dan ayrılma sebeplerinin başında gelen hilâfet/imâmet konusunda oluşturdukları paradigma, müstakil devlet kurmalarından sonra teoride savunsalar da pratikte değişime uğramıştır. Diğer taraftan, Hz. Ali ile Muâviye arasında Müslümanların daha fazla zarar görmemesini hedefleyen Tahkim Olayı'na giden sürece benzer bir şekilde Ebû Hâtim ve Yakub b. Eflah taraftarları arasında imâmlık konusundaki anlaşmazlık çıkmıştır. Her iki taraf, Ebû Yakub el-Mezzâtî'nin arabuluculuğunda seçilen hakemlerin verdiği karara rıza göstererek diğer kırmızı çizgilerini de çiğnemişlerdir. İşin daha vahimi; siyasilerin bu tutumları İbâdî tarihçi ve ilim adamları tarafından herhangi bir eleştiriye tabi tutulmadan verilen karar hakkında sessiz kalmalarıdır. Ayrıca ideal bir anlayış olarak iddialı bir şekilde ortaya çıkan ve toplumun kendini yönetecek kişiyi seçmesine imkan verecek bir uygulama ortaya koyma çabası da böylelikle sonuçsuz kalmıştır.

302 | db

Kaynakça

- Ahmed, Abdülaziz Salih. "Nizâmü'l-İmâme fi Ummân". *el-Mecelletü'l-İlmiyetü bi Külliyyeti'l-Edâb*, sy 37 (2019).
- Aillet, Cyrille. *Une etude des modeles politiques et sociaux de l'ibadisme medieval, L'ibadisme dans les societes de l'Islam medieval*. Editör Cyrille Aillet. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Amr Halife, Nâmi. *Dirâsât anî'l-İbâdiyye*. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Arı, Mehmet Salih. *Hâricîlerin Kurduğu Devlet Rüstemîler*. İstanbul: Bilge Adamlar, 2009.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-. *el-Fark beyne'l-firak*. Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedide, 1977.
- Bârunî, Süleyman b. Şeyh Abdillâh. *el-Ezhârü'r-riyâdiyye fi eimme ve mulûki'l-İbâdiyye*. Tunus: y.y, 1986.
- Benras, Mahmoud. "İbâdâliğin Siyaset Düşüncesi". *ANTAKİYAT* 6, sy 1 (2023): 84-97.

- . “İbâdiye Mezhebi ve Gizlilik Düşüncesi”. *Kilis İlahiyat Dergisi* 9, sy 2 (2022): 511-29.
- Bucîle, Neciye Verrîmî. *el-İslâmü'l-Hâriciyye*. Beyrut: Dâru't-Tâlia, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiü's-Sahîh*. 8 c. b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Siyasal Aklı*. Çeviren Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cidâlî, Ebû Tâhir İsmail b. Musa. *Kavâidü'l-İslâm*. 2 c. Gardaya: Matbaatü'l-Arabiyye, 1998.
- Cuperly, Pierre. *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâdiyye ve akidetihâ*. Çeviren Ammar Cilâsî. Şam: Dâru'l-Fergat, 2011.
- Dercîni, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman. *Tabakâtü'l-meşâyih bi'l-Mağrib*. 2 c. Konstantine: y.y, 1977.
- Erkocaaslan, Recep. *Hz. Âişe'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Hz. Peygamber Sonrası İslam Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Ganimî, Abdülfettah Makled. *Mevsuatu târihi'l-mağribi'l-Arabî*. 3 c. Kahire: y.y, 1994.
- Hareir, İdris Saleh. “The Rustumid State 144-296/762-909”. Doktora tezi, University of Utah, 1976.
- Harîrî, Muhammed İsâ. *Devletü'r-Rustemiyye bi'l-Mağribi'l-İslâmî: haderetuhâ ve alaka-tuhâ el-hariciyye bi'l-Mağrib ve'l-Endülüs(160-296)*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1987.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dîni ve's-sekâfi ve'l-ictimâi*. 4 c. Kahire: Mektebetü'l-Nahdati'l-Misriyye, 1996.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf. *el-İstiâb fi marifeti'l-ashâb*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman. *Mukaddime*. Şam: Dâru Ya'rub, 2004.
- İbn İzârî, Ebû Abdullâh Muhammed. *Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*. 4 c. Beyrut: y.y, 1983.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmâme ve's-siyâse*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Sağîr, el-Mâlikî. *Ahbâru'l-eimmeti'r-Rustemiyyîn*. Cezayir: y.y, 1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî, ve thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, -Mustafa Abdülkadir Ata. *el-Muntazam fi tarihî'l-mülûk ve'l-ümem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Abdülvahîd eş-Şeybânî İzzüddin. *Üsdü'l-ğabe fi marifeti's-sahabe*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-. *Mürûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher*. 4 c. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Özkuyumcu, Nadir. “Rüstemîler”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35:295-96. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Söylemez, Mahfuz. “İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-990)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998): 457-78.
- Şehristânî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdulkarim b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2001.
- Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Abdilvâhid. *Kitabu's-siyer*. Maskat: Vizâretü't-Türasi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1992.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*. 5 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Temîmî, Muhammed b. Ahmed b. *el-Mihân*. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984.
- Temir, Hakan. *Emevilerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Vercelânî, Ebû Zekerîya Yahya b. Ebî Bekir. *Kitabu Siyeru'l-eimmeti ve ahbâruhum*. Ceza-yir: Mektebetü'l-Vataniyye, 1979.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu Ya'kûbî*. 2 c. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

